

Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάννου

Εθνικοί ευεργέτες, τα πρότυπα και η ιστορία τους.
Από τους αδελφούς Ζωσιμά στον Ανδρέα Συγγρό

Η ιστορία των εθνικών ευεργετών είναι ένα ζήτημα με κοινωνικές και ιδεολο-

ΑΝΑΤΥΠΟ

ΑΠΟ ΤΟΝ ΤΟΜΟ

ΜΝΗΜΗ ΑΛΚΗ ΑΓΓΕΛΟΥ

ΤΑ ΑΦΘΟΝΑ ΣΧΙΜΑΤΑ ΤΟΥ ΠΑΡΕΛΘΟΝΤΟΣ

UNIVERSITY STUDIO PRESS

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2004

Εθνικοί ευεργέτες, τα πρότυπα και η ιστορία τους. Από τους αδελφούς Ζωσιμά στον Ανδρέα Συγγρό

Η ιστορία των εθνικών ευεργετών είναι ένα ζήτημα με κοινωνικές και ιδεολογικές διαστάσεις, ενώ η βάση του είναι οικονομική, αφού ξεκινά από την εικαζόμενη μεγάλη περιουσία του διαθέτη. Η ευεργεσία προς το ελληνικό έθνος, ή το ελληνικό κράτος είναι μια μορφή ιδιωτικής παρέμβασης προς τον δημόσιο βίο. Έμποροι – επιχειρηματίες από την ελληνική διασπορά καταρχάς δωρίζουν – προικοδοτούν χρηματικά ποσά στο ελληνικό έθνος, για την ανάπτυξη της παιδείας και αργότερα για έργα κοινής ωφέλειας. Οι ευεργέτες διαμορφώνουν πολιτισμικά πρότυπα ανταποκρινόμενοι σε διαφορετικά κάθε φορά κοινωνικά και εθνικά ερεθίσματα και αιτήματα. Ο σχεδιασμός και η χρηματοδότηση ενός έργου εθνικής εμβέλειας και κοινής ωφέλειας από ένα ιδιώτη-επιχειρηματία ενέχει μια ηθική διάσταση. Μέσα από πράξεις ορθολογικού ιδεαλισμού (pragmatic idealism) μπορούν να αναγνωριστούν κοινωνικά και πολιτισμικά πρότυπα από διαφορετικές κοινωνίες που έχουν καταγραφεί στην προτεσταντική ηθική, στην εβραϊκή και στην αμερικάνικη παράδοση.¹

Οι ιδιωτικές δωρεές που έχουν περιγραφεί ως ευεργεσίες είναι διακανονισμοί που συντάσσει ο διαθέτης εν ζωή προκειμένου να πραγματοποιηθούν άμεσα, ή συνηθέστερα πρόκειται για μεταθανάτιες περιουσιακές διευθετήσεις.² Η αφετηρία είναι κοινή: κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας στον ελληνικό χώρο οι πρώτοι ευεργέτες είναι στο σύνολό τους εκπατρισμένοι έμποροι — μετανάστες σε διάφορα οικονομικά κέντρα.³ Είναι έμποροι, οι οποίοι με την

1. Βλ. ενδεικτικά, Jean Matthews, *Toward a New Society. American Thought and Culture*, Twayne publishers, 1991. Giuliana Gemelli, «A man with a Vision: Adriano Olivetti and his International Networks», Anne Marie Kuijlaars, Kim Prudon, Joop Visser (επιμ.) *Business and Society*, Third European Business History Association (Ρότερνταμ 24–26 Σεπτ. 1999), Centre of Business History, 2000, σ. 413-423.

2. Οι τελευταίες έχουν συνδεθεί τόσο στην ευρωπαϊκή, όσο και στη νεώτερη ελληνική ιστοριογραφία με τη στάση των ανθρώπων απέναντι στο θάνατο. Για τις διαθήκες ως τεκμήριο της στάσης απέναντι στον θάνατο, βλ. Χρ. Λούκος, *Πεθαίνοντας στη Σύρο τον 19^ο αιώνα. Οι μαρτυρίες των διαθηκών*, Ηράκλειο, ΠΕΚ, 2000.

3. Για την κοινωνική ενσωμάτωση των ευεργετών, βλ. Βάσω Θεοδώρου, «Ευεργετισμός και όψεις της κοινωνικής ενσωμάτωσης στις παροιχίες (1870–1920)», *Τα Ιστορικά*, 7 (1987) 119-154.

πράξη της εν ζωή ευεργεσίας προς το έθνος, ή της μεταθανάτιας δωρεάς συγκροτούν ένα παραδειγματικό πρότυπο. Οι προσδοκίες του ιδιώτη εμπόρου για εθνική ένταξη και μεταθανάτια κοινωνική αναγνώριση συναντώνται με τις προσδοκίες του έθνους-κράτους για ενότητα και ολοκλήρωση, στο πεδίο του ευεργετισμού.

Η ζωή και το έργο των Ηπειρωτών ευεργετών αποτελούν το μοντέλο αναπαραγωγής δια του παραδείγματος και της μίμησης. Το σχέδιο έρευνας που προτείνεται εδώ είναι: η ανάγνωση του βίου και του έργου των Ηπειρωτών ευεργετών από τον Αν. Γούδα το 1870, σαν πρότυπο παράδειγμα ηθικής και διαχείρισης του ιδιωτικού πλούτου απέναντι στα νέα οικονομικά ήθη που αρχίζουν να ανατέλλουν στο ελληνικό κράτος. Πρόκειται για δύο διαπλεκόμενα επίπεδα ανάλυσης: η εξέλιξη του τύπου του Ηπειρώτη εμπόρου σε αυτή του επιχειρηματία του τελευταίου τετάρτου του 19^{ου} αιώνα, παράλληλα με την εξέλιξη αυτής της εικόνας μέσα στην ελληνική κοινωνία.

Η ανάλυση της ιστορίας των εθνικών ευεργετών αναδεικνύει κοινούς τόπους και χρονολογικές τομές. Κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας στον ελληνικό χώρο το πρώτο συγκροτημένο παράδειγμα εθνικής ευεργεσίας από το χώρο του παροικιακού ελληνισμού εντοπίζεται στην ελληνική κοινότητα της Βενετίας τον 17^ο αι. και αφορά την διάδοση της ελληνικής παιδείας στον ελληνικό χώρο.⁴ Στη συνέχεια ακολουθούν οι έλληνες πάροικοι στη Ρωσία, από το β' μισό του 18^{ου} αιώνα έως τις αρχές του 19^{ου}, οι οποίοι δωρίζουν μέρος ή το όλον της περιουσίας τους στο ελληνικό έθνος. Τα σημεία αναφοράς εδώ είναι: η κοινή καταγωγή η Ήπειρος, η κοινή οικονομική δραστηριότητα το εμπόριο, και ο κοινός σκοπός της δωρεάς η ενίσχυση της ελληνόφωνης παιδείας.⁵

Μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους και ιδιαίτερα μετά το 1870 δρομολογούνται μια σειρά από σημαντικές αλλαγές στο ελληνικό κράτος κατά την τρικουπική περίοδο οι οποίες επηρεάζουν το ίδιο το φαινόμενο του ευεργετισμού. Κοινωνικές διαφοροποιήσεις μας οδηγούν προς το φαινόμενο της φιλανθρωπίας και την ενίσχυση έργων κοινής ωφέλειας. Στα αστικά κέντρα οι δημογραφικοί δείκτες ανεβαίνουν, ο καταμερισμός εργασίας παγιώνεται και οι ελληνικές πόλεις, ιδιαίτερα η Αθήνα, παρουσιάζουν φαινόμενα κοινωνικής διαστρωμάτωσης: φτωχούς, πάσχοντες, περιθωριακούς, και βέβαια πλούσιους

4. Γ.Σ. Πλουμίδη, «Σχολεία στην Ελλάδα συντηρούμενα από κληροδοτήματα Ελλήνων της Βενετίας-(1603-1797)», *Θησαυρισμάτα*, 9 (1972) 236-249. Κατερίνα Ζαρίδη-Βασιλείου, «Γράμματα από το Δέλβινο (1753-1792) για το κληροδοτήμα του Σπύρου Ρίζου», *Θησαυρισμάτα*, 15 (1978) 260-298.

5. Η ελληνική παιδεία ενισχύθηκε ποικιλότροπα μέσα από τις εθνικές ευεργεσίες με τη δημιουργία σχολείων, βιβλιοθηκών και έργων πολιτιστικής υποδομής, υποτροφίες σπουδών και συνέβαλε στη «δημιουργία του πρώτου εκπαιδευτικού δικτύου στην Ελλάδα». Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1977, σ. 486.

και ισχυρούς που φροντίζουν για τους προηγούμενους.⁶ Αυτή η πικρατηρία όμως δεν οδηγεί στο συμπέρασμα ότι μετά το 1870 παύουν οι ιδιωτικές δωρεές που αφορούν την ενίσχυση της παιδείας. Οι διαθέτες εξακολουθούν να είναι έμποροι-επιχειρηματίες, η πλειοψηφία τους όμως δεν έχει πλέον καταγωγή από την Ήπειρο. Η τυπολογία του εμπόρου-επιχειρηματία έχει αλλάξει, και το ζήτημα της κοινωνικής του ενσωμάτωσης στο ελληνικό κράτος τίθεται με διαφορετικούς ιστορικούς όρους.⁷

Επιχειρώντας μια πρώτη εκτίμηση των μεταθανάτιων δωρεών των ευεργετών της νεώτερης περιόδου μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους, παρατηρούμε ότι πρόκειται για ιδιωτικές διευθετήσεις περιουσιών που καλύπτουν κοινωνικές ανάγκες και κρατικά ελλείμματα γι' αυτό συχνά προσανατολίζονται προς την κοινωνική φιλανθρωπία στα μεγάλα αστικά κέντρα, ενώ το μοντέλο ευεργεσίας της προηγούμενης περιόδου, η ενίσχυση της τοπικής παιδείας, παρατηρείται στις δωρεές στους μικρότερους οικισμούς και στις «αλιεργίες» περιοχές της Ελλάδας.⁸ Για παράδειγμα, στην ιστορία του Νικόλαου Γιαγιντζή αναπαράγεται το πρότυπο των ευεργετών της Ηπείρου. Ο αυτοδημιούργητος έμπορος, που είχε μεταναστεύσει από την Άμφισσα στην Ερμούπολη, με τη διαθήκη του το 1873 όριζε τη δημιουργία Γυμνασίου στον τόπο καταγωγής του. Άλλωστε, το μέγεθος της περιουσίας του επέτρεπε ουσιαστικά μια τοπικού μεγέθους πράξη ευεργεσίας. Ανάλογες περιπτώσεις παρατηρούνται σε πολλές νεοελληνικές πόλεις, που διαθέτουν ένα τοπικό ευεργέτη, ο οποίος διαωνίζει το όνομά του με κληροδότημα σε κάποιο πνευματικό ίδρυμα, συχνά σχολείο, όπως το Τραμπάτζειο Γυμνάσιο στη Σιάτιστα, ή το Βαλταδώριο στην Κοζάνη, αλλά και το Ταράσειο διδακτήριο στο Ξυλόκαστρο κ.ά.⁹

Ας πάρουμε όμως τα πράγματα από την αρχή ξεκινώντας με την πρώτη εξιστόρηση του βίου των εθνικών ευεργετών. Ο τρίτος τόμος των βιογραφιών διαπρεπών ανδρών του Αναστάσιου Γούδα κυκλοφόρησε το 1870 στην Αθήνα και είχε ως προμετωπίδα *Πλούτος ή Εμπόριον* σ' αυτό το έργο βιογραφούνται μια σειρά από γνωστοί Ηπειρώτες ευεργέτες που ξεκίνησαν από μια

6. Μαρία Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα, ΙΑΕΝ-ΚΝΕ αρ. 29, Αθήνα 1995. Βάσω Θεοδώρου, «Φιλανθρωπία και πόλη. Ορφανοί και άστεγοι παιδιά στον Πειραιά γύρω στο 1875», *Μνήμων*, 14 (1992) 71-90.

7. Βάσω Θεοδώρου, «Ευεργετισμός και όψεις της κοινωνικής ενσωμάτωσης...», σ. 136.

8. Ιδιαίτερη περίπτωση αποτελούν τα κληροδοτήματα προς το Πανεπιστήμιο και την Ακαδημία, ή ακόμη και τον Εθνικό στόλο καθώς παραλέμπουν στην ενίσχυση της συλλογικής εθνικής συνείδησης.

9. Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου «Ξαναδιαβάζοντας την ιστορία των εθνικών ευεργετών», ανακοίνωση στο συνέδριο *Ν. Γιαγτζής* (Άμφισσα, 30 Νοεμβρ.-2 Δεκ. 2001) (υπό εκτύπωση στα πρακτικά του Συνεδρίου). Στ. Νίκολης, *Συμβολή στην ιστορία του Ξυλόκαστρου από την αρχαιότητα έως σήμερα*, Ξυλόκαστρο 2001, σ. 234.

κοινή οικονομική δραστηριότητα, το εμπόριο. Η ιστορία τους είναι μακρά και αφορά μια ευάριθμη ομάδα, η οποία από τον 18^ο αιώνα δημιουργεί πολιτισμικούς ιδεοτύπους, στους οποίους γίνεται μια συνεχής ιστοριογραφική αναφορά προσαρμοσμένη κάθε φορά στο κοινωνικό αίτημα. Το πολιτισμικό αρχέτυπο του ευεργέτη αναπαράγεται καταρχάς μέσα από την τοπική παράδοση και τα ίδια τα εκπαιδευτικά ιδρύματα καθόσον Ηπειρώτες φοιτούν και εργάζονται σε ιδρύματα που έχουν ιδρύσει συμπατριώτες τους. Για παράδειγμα Ηπειρώτες και άλλοι Έλληνες μάθαιναν γράμματα κοντά στους Μπαλάνους, στη Μαρουτσαία σχολή, στη Ζωσιμαία σχολή στα Γιάννενα, στο Μπάγκειο στην Κορυτσά, στη Ριζάρειο στην Αθήνα.¹⁰ Η διάδοση και αναπαραγωγή του προτύπου γίνεται καταρχάς μέσα στην ίδια εθνοτοπική ομάδα. Ακόμη και ο ίδιος ο Αν. Γούδας (1816–1882) ήταν Ηπειρώτης, μαθητής της Ζωσιμαίας σχολής. Τέλος, η θέση και η εικόνα των ίδιων των εκπαιδευτηρίων, όπως το Αρσάκειο, το Τοσίτσειο, το Μετσόβειο Πολυτεχνείο, η Σιναία Ακαδημία, είχαν γίνει μέσα στην Αθήνα φάροι της ηπειρώτικης ευποιίας με υπερτοπική ακτινοβολία.

Αξίζει να σταθούμε στην ίδια την εξιστόρηση του βίου των Ηπειρωτών ευεργετών από τον Γούδα. Οι αδελφοί Ζωσιμά, γεννήθηκαν στα μέσα του 18^{ου} αιώνα και ανήκουν στο πρώτο κύμα εμπορικής μετανάστευσης από την Ήπειρο, προς τα λιμάνια της ιταλικής χερσονήσου και προς τη Ρωσία. Το ανταλλακτικό εμπόριο των αφών Ζωσιμά μεταξύ Νίζνας και Λιθόρνου περιελάμβανε εξαγωγή πρώτων υλών και εισαγωγή μεταποιημένων προϊόντων (μεταξωτά υφάσματα). Η μετακίνηση των Ζωσιμά από την Νίζνα στη Μόσχα ήταν απόρροια της εμπορικής παρακμής της επαρχιακής πόλης στα περίχωρα του Κιέβου και της ενδυνάμωσης του μητροπολιτικού κέντρου της Μόσχας. Αξίζει να σταθούμε σε μια παρατήρηση του Γούδα:

Ενταύθα [στη Μόσχα] δε δεν έσπευσαν ούτε μέγαρα να οικοδομήσωσιν, ούτε επιγραφάς μεγάλας και πομπώδεις να γράψωσιν εν τω εμπορικό καταστήματι αυτών, ούτε αγυρτικός εγκυκλίους να πέμπωσιν εις τους ανταποκριτάς των..., ούτε θεωρεία πλούσια να ενοικιάσωσιν εν τοις θεάτροις, ούτε άμαξας πολυτελείς ν'αγοράσωσιν... κατώκησαν εις μίαν των πτερυγών του μετοχίου των Ιθήρων.¹¹

Είναι φανερό ότι ο Γούδας στα 1870 συγκρίνει τη συμπεριφορά των Ζωσιμά με κάποια άλλα διαφορετικά σχετικά παραδείγματα της εποχής του.

10. Στ. Μπέττης, *Ηπειρωτική Ευποιία ή βιογραφική συλλογή Ηπειρωτών ευεργετών της Τουρκοκρατίας*, τ. Α', Ιωάννινα 1982, τ. Β', Ιωάννινα 1989.

11. Αν. Γούδας, *Βίοι παράλληλοι*, τ. Γ, *Πλούτος ή Εμπόριον*, Αθήνα, τυπ. Μ. Περίδου, 1870, σ. 13-14.

Ο ίδιος εντοπίζει το κλειδί της επιτυχίας του εμπόρου στην «καλώς εννοουμένη οικονομία» και στην «καλή χρήση αυτού [πλούτου], και ιδίως η γιγνομένη προς ωφέλειαν της ανθρωπότητας». ¹² Πράγματι το κύριο μέρος των ευεργεσιών των Ζωσιμά απευθυνόταν στην ενίσχυση της ελληνικής παιδείας τόσο στον τόπο καταγωγής τους, όσο και στον τόπο της οικονομικής τους μετανάστευσης. ¹³

Από την Ήπειρο κατάγονταν και οι αδελφοί Ριζάρη, οι οποίοι στα ίδια χρόνια είχαν παρόμοια εμπορική σταδιοδρομία από την Ήπειρο στη Νίζνα και στην Οδησό της Ρωσίας. Και σε αυτή την περίπτωση ο κύριος στόχος των ευεργεσιών ήταν η παιδεία στον τόπο καταγωγής τους, αλλά και στον τόπο της οικονομικής τους μετανάστευσης. ¹⁴

Την ίδια πορεία παρατηρούμε και στην ιστορία του Ζώη Καπλάνη ¹⁵ με παρόμοια τυπολογία ευεργεσιών. Στο παράδειγμά του σκιαγραφείται εντονότερα και το πρότυπο του αυτοδημιούργητου εμπόρου που ξεκινά από μηδενική βάση και με τεράστιες δυσκολίες, επίπονη εμπορική μαθητεία και προσωπικές θυσίες γίνεται έμπορος. Ο ίδιος δημιουργεί προσωπική περιουσία, την οποία στο τέλος κληροδοτεί προς την πατρίδα με στόχο την αναβάθμιση της παιδείας. Ο Ζώης Καπλάνης ως μαθητευόμενος ανήκε σύμφωνα με τον Γούδα σε μια τυπολογία εμπόρων:

στους θέλοντες να μαθητεύσωσι παρ' εμπόροις και να προαχθώσι, δεν προσήρχοντο, αιτούντες μισθούς και διατροφήν, και ενδύματα, και παπούτσια, και τα έξοδα κουρέως, τα λεγόμενα ξυριστικά, και ώρας ανέσεως και απουσίας διαρκείς επί συνεχών εορτασίμων ημερών· αλλ' απλούστατα και αφελέστατα εξήτουν μόνον την μητέρα πάσης προαγωγής και ευημερίας εργασίαν. ¹⁶

Πρόκειται για ένα πρότυπο ασκητικής, μοναστικής επιδίωξης, στο οποίο η εργασία αναγνωρίζεται σαν μια ηθική δοκιμασία. Η κριτική ηθική του πλούτου και ο εξαγνισμός δια μέσου της εθνικής ευεργεσίας αποτελούν το αντίστοιχο της δυτικής κανονιστικής συμπεριφοράς απέναντι στον πλούτο. ¹⁷

Η κύκλος των εμπόρων της Ρωσίας διευρύνεται με τα παραδείγματα των εμπόρων-ευεργετών από τη σημερινή νότια Αλβανία και από τη Δυτική Μα-

12. Στο ίδιο, σ. 14.

13. Στ. Μπέττης, *Οι Ζωσιμάδες και η συμβολή τους στη Νεοελληνική Αναγέννηση. (Η ζωή και το έργο τους)*, Γιάννινα 1990.

14. Αν. Γούδας, *Βίοι παράλληλοι*, τ. Γ, σ. 56-57.

15. Σπάνια ευποιίας έργα του Ζώη Κωνσταντίνου Καπλάνη, γεννηθέντος εις Γραικίαν τω 1736, και αποθανόντος εις Μόσχαν, τη 20 Δεκεμβρίου τω 1806 έτει. Μόσχα, τυπ. S. Selivanovskago, 1809 (δίγλωσση έκδοση).

16. Αν. Γούδας, *Βίοι παράλληλοι*, τ. Γ, σ. 85.

17. J. Le Goff, *La borsa e la vita. Dall'usuraio al Banchiere*, Laterza-Mondadori, 1992. ιταλική μτφ του πρωτοτύπου: *La bourse et la vie. Economie et religion au Moyen Age*, Hachette, 1986.

κεδονία, που μετανάστευσαν στη Βόρεια Βαλκανική και στη Μεσευρώπη, όπως ο Αποστ. Αρσάκης στη Ρουμανία, ο Στέργιος Δούμπας στην Αυστρία, ο Ευάγγελος Ζάλπας στη Ρουμανία, ο Νικ. Στουρνάρης στο Λιβόρνο της Ιταλίας, ο Σίμων Σίνας στην Αυστρία.

Ηπειρώτες διαχειρίζονταν συχνά τα κληροδοτήματά των συμπατριωτών τους. Έτσι ο Ηπειρώτης Γεώργιος Σταύρου, γιος εμπόρου και πρώτος διοικητής της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδας, κληροδότησε τη δημιουργία ορφανοτροφείου για παιδιά από τα Ιωάννινα. Ο ίδιος ζητούσε από τη ρωσική κυβέρνηση να στείλει τα εκκαθαρισμένα ελληνικά κληροδοτήματα, των συμπατριωτών του Ζωσιμά και του Καπλάνη στο ελληνικό κράτος με τον όρο ν' ανταλλάγουν με μετοχές της ΕΤΕ, ή να κατατεθούν εντόκως στην ίδια τράπεζα.¹⁸

Ουσιαστικά πρόκειται για αναπαραγωγή με κάποιες παραλλαγές του ίδιου μοντέλου, αυτού των Ηπειρωτών εμπόρων-ευεργετών από τη Ρωσία. Εξάλλου οι περισσότερες ιστοριογραφικές αναφορές γίνονται συχνά σε μια ομάδα και λιγότερο σε μεμονωμένα παραδείγματα. Η αναφορά στην ομάδα δίνει το στίγμα της ιδιαίτερης βαρύτητας στον παραδειγματικό λόγο:

στους καταγόμενους από την εύανδρο Ήπειρο, της χώρας εκείνης, ήτις εγέννησε τους Ζωσιμάδες, τους Καπλάνας, τους Ριζάρας, τον Αλέξανδρο Βασιλείου, τον Αρσάκη, τον Χατζή Κώνσταν, τον Στουρνάρην, τον Τοσίτσαν και τόσους άλλους πατριώτας, οι οποίοι ετίμησαν το ελληνικό όνομα και ευηργέτησαν πολλαχώς και πολυτρόπως τον Ελληνισμόν.¹⁹

Από τις εθνικές ευεργεσίες στα έργα κοινής ωφέλειας

Γύρω στα 1870 που κυκλοφορεί ο Γούδας τις βιογραφικές προσεγγίσεις των παραπάνω εμπόρων-ευεργετών ο τύπος του εμπόρου επιχειρηματία που ανήκε σε ένα ιδιότυπο «ελληνικό προτεσταντισμό», ο οποίος είχε σαν πρότυπο θρησκευτικά ιδεώδη εγκράτειας και ασκητισμού, είχε αλλάξει. Κάτοικοι του ορεινού χώρου που είχαν μπει στους δρόμους της εμπορικής μετανάστευσης με μόνο εφόδιο τα δίκτυα της οικογένειας και της εντοπιότητας είχαν «ασκητεύσει» ζώντας συχνά σε μοναστηριακά ιδρύματα της Μόσχας και σε ταπεινές ιδιωτικές κατοικίες. Αυτοί οι έμποροι είχαν αποταμιεύσει και είχαν πλουτίσει στερούμενοι από προσωπικές απολαύσεις, και συχνά είχαν μείνει χωρίς φυσικούς απογόνους. Αυτή την επιτυχία μπορούμε να θεωρήσουμε ότι μοιράστηκαν με τους ομοεθνείς τους, ξεκινώντας από τον τόπο καταγωγής τους. Η κοινωνική αναγνώριση στον τόπο καταγωγής ήταν το πρώτο σκαλοπάτι

18. Αν. Γούδας, *Βίοι παράλληλοι*, τ. Γ, σ. 225.

19. Στο ίδιο, σ. 354.

στην δικαίωση του προσωπικού αγώνα. Η ενίσχυση και αναβάθμιση της ελληνικής παιδείας ήταν το κοινό ενοποιητικό αγαθό με τον έθνος τους.

Στα χρόνια που γράφει ο Γούδας το έργο του *Πλούτος ή Εμπόριον* ένας νέος οικονομικός χώρος έχει κάνει την εμφάνισή του στο ελληνικό κράτος, η βιομηχανία. Νέου τύπου επιχειρηματίες είχαν αρχίσει να διαμορφώνουν νέα κοινωνικά πρότυπα. Έτσι το ελληνικό κράτος γινόταν «λεία του βιομηχανικού έθνους» ήδη από το 1858, σύμφωνα με τον Κωνσταντίνο Δόσιο, και παρουσίαζε μια διαφορετική από τα ειωθότα εικόνα:

την πολυεορτίαν, την αεργίαν, τα πολλά ζαχαροπλαστεία, τα πολλά καπηλεία, τα πολλά καφενεία, τα καταγώγια ταύτα της οκνηρίας... ήσαν αποτελέσματα των κακών έξεων, της κακής κυβερνήσεως και κακής αστυνομίας, ήθελεν εκλάβει τους συμπατριώτας του ως έθνος, το οποίον επλούτησε και απηύδησε εκ της πολλής εργασίας.²⁰

Πρόκειται λοιπόν για μια κριτική προς τα νέα ήθη της οικονομίας και για τον σκοπό αυτό ανασύρεται και προβάλλεται το ηρωικό παρελθόν της ομάδας των εμπόρων-ευεργετών της προηγούμενης γενιάς. Εξάλλου ο ίδιος ο Αν. Γούδας, γιατρός στο επάγγελμα και γνωστός αντιοθωνικός, είχε γαλουχηθεί με τις επαναστάσεις του 1821 και του 1848.²¹ Η πόλη στην οποία κατοικούσε, η Αθήνα, είχε μεταμορφωθεί πολεοδομικά μετά την εγκατάσταση νέων εποίκων-επιχειρηματιών γύρω στο 1870. Οι ομογενείς της Κωνσταντινούπολης επέδειξαν τον πλούτο, που είχαν συσσωρεύσει, με πολυτελή οικοδομήματα καλλιεργώντας με κύριο εκπρόσωπο τον Ανδρέα Συγγρό και ένα νέο ήθος κοινωνικής φιλανθρωπίας.

Το πρότυπο της προηγούμενης γενιάς, των εμπόρων-ευεργετών από την Ήπειρο, δεν εγκαταλείφθηκε με την εμφάνιση των νέων κοινωνικών προτύπων. Οποιαδήποτε επιχειρηματική επιτυχία δεν έπαψε να θεωρείται αποτέλεσμα προσωπικού αγώνα με συλλογικές προεκτάσεις. Όσο οι ίδιοι οι επιχειρηματίες ενσωματώνονταν στο έθνος τους και στην τοπική κοινωνία τους με τις ευεργεσίες τους, τόσο το έθνος και η τοπική κοινωνία ανέμεναν να μοιραστούν μαζί τους τα οφέλη αυτής της οικονομικής επιτυχίας.

Με αφορμή τις εθνικές προσδοκίες θ' αναφερθώ εδώ στον Χιώτη Ανδρέα Συγγρό (Κωνσταντινούπολη 1830-Αθήνα 1899). Τα οικονομικά ενδιαφέροντα του οποίου είναι γνωστό ότι περιστράφηκαν κυρίως γύρω από τραπεζικές και χρηματιστικές δραστηριότητες στην οθωμανική αυτοκρατορία και μετά το 1870 στο ελληνικό κράτος. Είναι ενδιαφέρον να παρακολουθήσουμε

20. Στο ίδιο, σ. 312, 304.

21. Κ. Βελιαρούτης, «Η πρώτη φοιτητική απεργία και ο Αναστ. Ν. Γούδας», *Ηπειρωτική Εστία*, 27/313-314 (1978) 531-533.

τη μεταστροφή που εντοπίζει ο Γούδας στο κοινωνικό πρότυπο του εμπόρου-επιχειρηματία αυτή την εποχή. Παράλληλα διαμορφώνεται και το δημόσιο αίτημα προς την ευεργεσία, την φιλανθρωπία, την κοινή ωφέλεια. Οι εφημερίδες και η δημοσιογραφία είναι πλέον τα κύρια όργανα διαμόρφωσης κοινωνικών απόψεων και παρέμβασης στη δημόσια ζωή την εποχή του Χαρίλαου Τρικούπη.²²

Όταν πέθανε ο Ανδρέας Συγγρός ο θρήνος των εφημερίδων για την απώλεια του μεγάλου ευεργέτη ήταν έντονος. Πρωτοσέλιδη η είδηση του θανάτου και της κηδείας του, στις 14 Φεβρουαρίου 1899, συνοδεύεται από τις μεταθανάτιες αποτιμήσεις του Χιώτη επιχειρηματία. Στην *Ακρόπολη* του Βλάση Γαβριηλίδη περιγράφεται το εθνικό πένθος για την απώλεια του Συγγρού: η δημοσία δαπάνη κηδεία, η γενική αργία, η βασιλική οικογένεια, ο πρωθυπουργός (Α. Ζαΐμης) οι πολιτικοί και οι διπλωμάτες, οι τιμές στον νεκρό. Ο αποθανών συνδέεται βέβαια στο πρωτοσέλιδο άρθρο με τον Τρικούπη και την πρόοδο της χώρας την τελευταία τριακονταετία, μια υλική ευμάρεια θα λέγαμε, που αποτυπώνεται χαρακτηριστικά στο γεγονός ότι όταν εγκαταστάθηκε ο Ανδρέας Συγγρός στην Αθήνα δεν εύρισκε να αγοράσει «λεκάνη εκ πορσελάνης». Και το άρθρο συνεχίζει:

δεν υπήρξε βέβαια ο δημιουργός της μετέπειτα οικονομικής μεταβολής, αλλ' υπήρξεν ο πρώτος διαγνώσας ευρύ το οικονομικόν μέλλον του Έθνους και της πρωτευούσης του... ο πρώτος ούτως ειπείν μεσίτης του Έθνους μετά της ευρωπαϊκής χρηματαγοράς, ο πρώτος μεταρρυθμιστής της πρωτευούσης από χωρίον εις πόλιν.²³

Μας χωρίζει μια εικοσαετία περίπου από τα Λαυρεωτικά και την οξύτατη κριτική που είχε ασκήσει ο τύπος στην κερδοσκοπική συμπεριφορά των κωνσταντινουπολιτών επιχειρηματιών και ιδιαίτερα εναντίον του «λαυριοφάγου» Ανδρέα Συγγρού.²⁴ Η κοινή γνώμη δεν μεταστράφηκε απότομα με το θάνατό του. Η ενεργός εμπλοκή του στην πολιτική ζωή του ελληνικού κράτους είχε δημιουργήσει λαϊκά ερείσματα ψηφοφόρων. Για παράδειγμα στις δημοτικές εκλογές του 1887 ο Συγγρός είχε πλειοψηφήσει με 5.051 ψήφους, έναντι των 3.943 του Δημ. Σούτσου. Μια μερίδα του τύπου είχε επιτεθεί στην τρέχουσα τότε δημοτική εξουσία του Ν. Καλλιφρονά, Δημ. Σούτσου, Χρ. Ράλλη,

22. Η αλλαγή στον ελληνικό τύπο εντοπίζεται ήδη γύρω στο 1870, Νάση Μπάλα, «Η καρδιοδόρος αγωνία της κάλπης». Τύπος και βουλευτικές εκλογές την εποχή του Χαριλάου Τρικούπη 1881–1895, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2001, σ. 65, 268-269.

23. Εφημ. *Ακρόπολις*, 14 Φεβρ. 1899.

24. Α. Συγγρού, *Απομνημονεύματα* (επιμ. Άλκης Αγγέλου, Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάννου) τ. 1, Αθήνα, Εστία-NEB, 1998.

με τον χαρακτηρισμό «κερδοσκόποι», τον όρο που είχαν χρησιμοποιήσει οι εφημερίδες στα Λαυρεωτικά για τον Συγγρό.²⁵ Αντίθετα ο τύπος αιτιολογούσε την εκλογική επιτυχία του έπυλη επιχειρηματία:

σκολός των ψηφοφόρων ήταν να δείξουν την ευγνωμοσύνην της πόλεως των Αθηνών προς τον πρόθυμον εις αγαθοεργίας άνδρα... ο μόνος ομοεθνής πλούσιος, που δεν δίσταζε να χορηγεί γενναία ποσοστά από τα εκατομμύριά του για αγαθοεργίες.²⁶

Το θέμα όμως που τέθηκε αμέσως ήταν αν μπορούσε ο «αγαθοεργός εκατομμυριούχος» να παραβληθεί με τον πολιτικό ηγέτη, ή να τον υποκαταστήσει:

Ας αφήσωσι τον κ. Συγγρό να είναι καλός αστός και αγαθοεργός πολίτης· αλλά ας μη προσπαθώσι να εμβάλωσι εις τον νουν αυτού, ότι τα εκατομμύριά του τω δίδωσι το δικαίωμα να μετρηθή προς τους πολιτικούς αρχηγούς των κομμάτων και εξισωθή αυτοίς εν ταις υπηρεσίαις προς το έθνος.²⁷

Οι ευεργεσίες προς την παιδεία της γενιάς των ηπειρωτών εμπόρων, αλλά και νεωτέρων, είχαν γίνει ομόθυμα αποδεκτές, αντίθετα οι παρεμβολές του Συγγρού στη δημόσια ζωή του ελληνικού κράτους δέχονταν την κριτική της κοινής γνώμης: «Γιατί τόση ευγνωμοσύνη απέναντι στον Ανδρέα Συγγρό όταν ζουν άλλοι μεγάλοι ευεργέτες, ο Αβέρωφ, ο Στεφάνοβιχ». Ο Συγγρός είχε προσκληθεί να υποκαταστήσει κρατικές λειτουργίες σε ένα χαλαρό πλαίσιο επιχειρηματικής ηθικής, ήδη από την εποχή της ιστορίας των μεταλλείων του Λαυρίου. Η εκλογή του Συγγρού στις δημοτικές εκλογές του 1887 χαιρετίστηκε σαν «νέα εποχή αναπλάσεως στον κοινωνικό βίο», όμως στην κοινή συνείδηση δεν είχε ξεκαθαριστεί αν ο δήμος Αθηναίων αποτελούσε «κοινωνία συμφερόντων ή πολιτικό σύνδεσμο».²⁸ Ουσιαστικά είχε τεθεί το θέμα της δημόσιας παρέμβασης του επιχειρηματία στην πολιτική με την ανασηματοδότηση της εθνικής ευεργεσίας, της αγαθοεργίας, της κοινωνικής φιλανθρωπίας.

Το θέμα της δημόσιας κριτικής στην οικονομική και κοινωνική συμπεριφορά του Συγγρού λύνεται με τον θάνατο του. Αυτή ακριδώς την περίοδο το ελληνικό κράτος είχε αρχίσει να συνέρχεται από την ελληνοτουρκική περιπέτεια της ήττας του 1897 και ο Διεθνής οικονομικός έλεγχος είχε επιβληθεί στην Ελλάδα που διένυε μια μετατρικουλική φάση ανόρθωσης των δημοσιο-

25. Οι τότε δημοτικοί άρχοντες είχαν κατηγορηθεί: «προσκολλημένοι δε μόνον εις την κερδοσκοπικήν χρήσιν του εκλογικού των δικαιώματος», εφημ. *Εφημερίς*, 3 Ιουλ. 1887.

26. Εφημ. *Παλιγγενεσία*, 7 Ιουλ. 1887.

27. Εφημ. *Παλιγγενεσία*, 8 Ιουλ. 1887.

28. Εφημ. *Παλιγγενεσία*, 10 Ιουλ. 1887 και 11 Ιουλίου 1885.

νομικών της.²⁹ Έτσι ο Ανδρέας Συγγρός κλήθηκε μεταθανάτια να παίξει πάλι ρυθμιστικό ρόλο στη δημόσια οικονομική πολιτική. Με πρωτοσέλιδους τίτλους: «Ο θάνατος του εθνικού ευεργέτου Ανδρέου Συγγρού»,³⁰ «Ο θάνατος του Συγγρού. 30 εκατομμύρια υπέρ του έθνους», τόσο εκτιμάτο η παρουσία του.³¹ Τίτλοι που απηχούν τις τελευταίες κρατικές και λαϊκές προσδοκίες από τον επιχειρηματία, βουλευτή και εθνικό ευεργέτη Ανδρέα Συγγρό. Οι ευεργεσίες του περιελάμβαναν φυσικά και κάποια ποσά που απευθύνονταν στην ιδιαίτερή του πατρίδα, τη Χίο, κυρίως για την κατασκευή δρυσών, μοναδική ίσως ανάμνηση του οθωμανικού παρελθόντος.

Το κλίμα την εποχή του θανάτου του Ανδρέα Συγγρού αναδεικνύεται θετικό, σταχυολογώντας μερικά δημοσιεύματα από τον τύπο. Πέρα από την ειδησεογραφία της κηδείας με τους 50.000 πολίτες,³² το φλέγον θέμα ήταν η απογραφή της περιουσίας, η διαθήκη και η διαχείριση των κληροδοτημάτων του. Το σημαντικότερο ζήτημα ήταν αυτό της διαχείρισης τόσο των επιχειρήσεων,³³ όσο και η χρηματοδότηση έργων κοινής ωφέλειας, όπως το ζήτημα της υδροδότησης της Αθήνας των 150.000 κατοίκων που φαίνεται ότι είχε διχάσει την κοινή γνώμη εκείνη την εποχή.³⁴

Τα δημοσιεύματα των εφημερίδων αμέσως μετά το θάνατο του Ανδρέα Συγγρού αναφέρονται κυρίως σε πρακτικά οικονομικά θέματα που προκύπτουν από τις εν ζωή ευεργεσίες του, τα κληροδοτήματα του και τις δημόσιες οικονομικές ανάγκες του ελληνικού κράτους. Όπως, το κληροδοτήμα του υπέρ του νοσοκομείου «Ευαγγελισμού». Ο ίδιος ο Ανδρέας Συγγρός είχε μελετήσει τα οικονομικά του νοσοκομείου και είχε ζητήσει περιορισμό των δαπανών και η απάντηση που είχε πάρει ήταν ότι στα θεραπευτήρια οικονομίες δεν μπορούσαν να γίνουν. Το πρόβλημα που προέκυπτε τώρα ήταν η αναντιστοιχία

29. Πρόκειται για την περίοδο (1898–1909), βλ. D. Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας (1770–1923)*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1984, σ. 236–241.

30. Εφημ. *Νεολόγος Κων/πόλεως*, 14 Φεβρ. 1899.

31. Σύμφωνα με την ίδια πηγή τα κεφάλαια ήταν επενδεδιμένα στο μεγαλύτερο μέρος τους σε αγγλικά και ρωσικά χρεώγραφα κατατεθειμένα σε αγγλική τράπεζα. Εφημ. *Το Λασι*, 14 Φεβρ. 1899. Το ποσό των 500–600.000 λιρών = 24.000.000 δρχ. ήταν κατατεθειμένο στην Αγγλία ενώ ο φόρος κληρονομιάς εκεί υπολογιζόταν στις 60.000 λίρες. Εφημ. *Το Λασι*, 17 Φεβρ. 1899.

32. Εφημ. *Ακρόπολις*, 13 Φεβρ. 1899.

33. Όπως το θέμα της σύγκλησης της τακτικής Γενικής Συνέλευσης της Προνομιούχου τράπεζας Ηπειροθεσσαλίας προς εκλογή νέων μελών. Εφημ. *Πρωσία*, 22 Φεβρ. 1899.

34. Βλ. κριτική της *Ακρόπολις* και του *Νεολόγου Πατρών* προς τη χήρα Συγγρού γιατί «μονομερώς σχεφθείσα διέθεσε 10.000.000 δρχ. υπέρ των υδάτων, ενώ ηδύνατο σκοπιμώτερον να διαθέση αυτά υπέρ Γεωργικής Τραπέζης». Εφημ. *Ακρόπολις*, 14 Φεβρ. 1899. Θετική άποψη υπέρ της δωρεάς, βλ. εφημ. *Νεολόγος Κων/πόλεως–Αθηνών*, 14 Μαρτ. 1899. Το κόστος του δημοσιονομικού έργου μεταφοράς νερού στην πρωτεύουσα από την περιοχή της Λειβαδιάς ήταν τεράστιο, πολύ περισσότερο δε η μεταφορά νερού από την Σπιμφαλία. βλ. εφημ. *Νεολόγος Κων/πόλεως*, 11 Μαρτ. 1899.

του ποσού δαπάνης της κτιριακής ανάπτυξης του «Ευαγγελισμού» με το αναλογούν κληροδοτούμενο στο νοσοκομείο ποσό.³⁵

Τα ιδρύματα κοινής ωφέλειας της πρωτεύουσας του ελληνικού κράτους διαγκωνίζονταν για να εξασφαλίσουν μερίδιο από την εικαζόμενη μεγάλη περιουσία του νεκρού ευεργέτη. Το Βρεφοκομείο Αθηνών παρουσίαζε αδυναμία να καλύψει τις ανάγκες των έκθετων βρεφών, με αποτέλεσμα να αυξάνει η θνησιμότητά τους. Το μεγαλύτερο ποσοστό επιχορήγησής του προερχόταν από το δήμο της Αθήνας. Το κληροδότημα των 600.000 δρχ του Ανδρέα Συγγρού προοριζόταν για να καλύψει τις νέες κτιριακές ανάγκες του βρεφοκομείου και ν' αυξήσει τον αριθμό των τροφών του.³⁶

Το ορφανοτροφείο-κληροδότημα του Ηπειρώτη Χατζη-Κώστα έπαιρνε τακτική ενίσχυση από το ανά τετραετία τοκίζόμενο ποσό των 40.000 δρχ. στην τράπεζα Ηπειροθεσσαλίας, η οποία όμως μετά το πόλεμο του '97 και την κρατική χρεοκοπία αδυνατούσε να καταβάλει την οικονομική ενίσχυση στο ορφανοτροφείο. Το επταετές πρόγραμμα εκπαίδευσης του ορφανοτροφείου στόχευε στην τεχνική κατάρτιση μικρών απόρων παιδών (επιπλοποιοί, ράφτες, βιβλιοδέτες, υποδηματοποιοί, μουσικοί). Η διεύθυνση σκόπευε να το αφήσει άθικτο το κληροδότημα των 10.000 δρχ. της διαθήκης του Ανδρέα Συγγρού και να χρησιμοποιήσει τους τόκους για την καλύτερευση των συνθηκών ζωής των 150-200 ορφανών.³⁷ Το κληροδότημα του Συγγρού προς το Δημοτικό νοσοκομείο έδινε τη δυνατότητα της συνολικής κτιριακής αναβάθμισης του κτιρίου του 1836, το οποίο δεν εξυπηρετούσε πλέον τις ανάγκες της πρωτεύουσας.³⁸ Ακόμη και ο πενιχρός προϋπολογισμός του Ωδείου Αθηνών υπολόγιζε στο κληροδότημα των 600.000 δρχ. για την κτιριακή του επέκταση.³⁹

Ο Συγγρός είχε διακριθεί στην προώθηση έργων κοινής ωφέλειας, καθώς και στην κοινωνική φιλανθρωπία που αφορούσε τον εγκλεισμό, τον παραδειγματισμό, την νοσηλεία των περιθωριακών και των πασχόντων της πρωτεύουσας του ελληνικού κράτους.⁴⁰ Μέσα από το αίτημα της ενίσχυσης ιδρυ-

35. Εφημ. *Το Άστυ*, 21 Φεβρ. 1899.

36. Εφημ. *Ακρόπολις*, 17 Φεβρ. 1899.

37. Ο υπερήλικος διευθυντής του ιδρύματος τελείωνε τις δηλώσεις του προς την εφημερίδα υπερηφανευόμενος ότι η πτώχευση του κράτους δεν είχε πλήξει το ετήσιο καθαρό πλεόνασμα των 30.000-40.000 δρχ. του ιδρύματος. Εφημ. *Το Άστυ*, 19 Φεβρ. 1899.

38. Η άποψη του διευθυντή του Σπ. Μερκούρη ήταν να αφήσουν άθικτο το κεφάλαιο και να εκμεταλλευτούν μόνο τις προσόδους του. Στο ίδιο.

39. Εφημ. *Ακρόπολις*, 17 Φεβρ. 1899.

40. Βλ. Διαθήκη Α. Συγγρού (1896) και διαθήκη Ιφιγένειας Συγγρού (1921), Α. Συγγρού, *Απομνημονεύματα* (επιμ. Άλκης Αγγέλου, Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάννου) τ. 2, Συνοδευτικά κείμενα, σ. 307-334. Καθώς και το φυλλάδιο: *Λογοδοσία κυρίας Ιφιγενείας Α. Συγγρού κλεισμένη μέχρι 31^{ης} Δεκεμβρίου 1901 περί των δωρηθέντων υπ' αυτής προς το Δημόσιον περισσειμάτων της κληρονομικής περιουσίας του αιμνήστου συζύγου της Ανδρέου Συγγρού*. Αθήνα 1902.

μάτων κοινής ωφελείας από τα κληροδοτήματα της διαθήκης του Ανδρέα Συγγρού φανερώνονται εγγενείς αδυναμίες της δημόσιας οικονομίας να καλύψει τις καλπάζουσες ανάγκες της πρωτεύουσας.

Μαζί με αυτά τα δημοσιεύματα ξεκινούν και οι πρώτες βιογραφικές σκιαγραφήσεις του Ανδρέα Συγγρού.⁴¹ Από τις απλοϊκές βιογραφικές περιγραφές και τα παραληρήματα για την εθνική γενναιοδωρία του λείπει δέδαια όλη η δημόσια κριτική και σάτιρα για την κερδοσκοπική συμπεριφορά του. Να υποθέσουμε ότι η δημόσια άποψη για τον πλούτο είχε αλλάξει, ή απλώς ήταν επιλεκτική. Η υστεροφημία του πάντως, όπως ήταν φυσικό, παρέμεινε στα όρια της θετικής και της δοξαστικής αποδοχής τόσο στην Αθήνα, όσο και στην Κωνσταντινούπολη.⁴² Μένει μόνο μια χαριτωμένη κριτική προς τον χρυσοφόρο νεκρό: «Μολονότι η φύσις του Συγγρού δεν ήτο απηλλαγμένη ματαιότητος, ματαιότητος όμως αφελώς παιδικής, ήτις δεν ενώχλει, αλλ' εγοήτευε και έθειλγεν».⁴³

41. Χαρακτηριστικά είναι τα επίτιμα των σχετικών δημοσιευμάτων: «Το πρώτον στάδιον», «Από έμπορος τραπεζίτης», «Ο Συγγρός στα Ιεροσόλυμα», «Η ίδρυση της Τράπεζας Κωνσπόλειως», «Ο Ανδρέας Συγγρός στην Αθήνα», «Η ίδρυση της τράπεζας Ηπειροθεσσαλίας», «Τα δάνεια του Συγγρού στην ελληνική κυβέρνηση», «Μέχρι τελευταίας στιγμής εργάζετο», «Ήτο καλός χριστιανός», «Ο περίπατός του», «Ήτο ομιλητικώτατος», «Τα παράσημά του», «Η στενοχώρια του εκ του κτήματος του Σάλεσι», «Ο πολιτικός του βίος». Εφημ. *Ακρόπολις*, 14 Φεβρ. 1899 και *Καιροί*, 14 Φεβρ. 1899.

42. Βλ. ενδεικτικά το αρχιερατικό μνημόσυνο που τελεί η εφορία του εθνικού Ιωακίμειου παρθενωγωγείου στο Μοίχλι, «επερ αναπαύσεως ψυχής του αιετίμου ευεργέτου», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τ. Κ (1900) 123.

43. Εφημ. *Το Λοστ*, 14 Φεβρ. 1899.